

Aytən HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI*

ANA DİLİNİN HAMISI – MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ XÜLASƏ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan xalqının tarixinə silinməz iz qoymuş dahi şəxsiyyət, müdrik ictimai-siyasi, dövlət xadimidir. M.Ə.Rəsulzadə xalqın mənəvi mövcudluğunun önəmli amillərindən olan milli dilin tərəqqisi və yüksəlişi naminə mübarizə aparmış, ictimai-siyasi fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi ana dili məsələlərinə aid bir çox məruzələr etmiş, məqalələr həsr etmişdir. Mütəfəkkir ziyalının ana dilinin də təhsil müəssisələrində geniş tədrisi ilə bağlı göstərdiyi təşəbbüslər lazımi səmərə vermiş və bu istiqamətdə kifayət qədər əhəmiyyətli işlər yerinə yetirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə ana dilinin digər dillərə aludə olmasını millik kimliyimiz üçün ciddi təhlükə hesab edirdi. Müəllif bu zənnində tam da haqlı olaraq fikrini belə əsaslandırır ki, bir dili öldürmək bir milləti öldürmək deməkdir. Dil durduqca millət də durar, əgər dil ölərsə millət də canını bağışlar. Dahi şəxsiyyətin yaradıcılığında dil ilə yanaşı əlifba məsələlərinə də geniş yer verilmişdir. Ədib Azərbaycanda əlifba ilə bağlı müzakirələrlə yaxından tanış olmuş, lakin Azərbaycanın ərəb əlifbasından tamamilə latın əlifbasına keçməsinə xalqımızın milli varlığı üçün zərbe hesab edirdi.

Açar sözləri: *Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ana dili, dilçilik görüşləri, əlifba, milliyyət.*

Türk dünyasının görkəmli dövlət xadimi, İslam aləminin ilk demokratik respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi, Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli müstəqillik, milli ideallar, milli ruhun oyanması uğrunda mübarizə aparan əvəzolunmaz tarixi şəxsiyyətdir. M.Ə.Rəsulzadə ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı, həm də görkəmli publisist, yazıçı, ədəbiyyatşünas idi. Maarifçi ziyalının çoxşaxəli yaradıcılığı, ictimai-siyasi, tarix, ədəbiyyat və s. məsələlərə həsr edilmiş zəngin irsi vardır.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən bir qismi ana dilimizin inkişafına, təbliğatına, təəssübkeşliyinə yönəlmişdir. Müəllif çoxsaylı məqalələrində o zamankı dil mənzərəsi ilə bağlı əhəmiyyətli məsələlərə toxunmuşdur. Onun “*Asan dil - Yeni Lisan*”, “*Rus-müsəlman məktəblərində türkçə tədrisi*”, “*Dil ictimai mühüm bir amil*”, “*Əlifba bayramı*”, “*Mühüm bir xəbər münasibətilə. Əlifba məsələsi*” və s. dilçilik görüşləri ilə bağlı qələmə aldığı məqalələrində ana dilinin ictimai, mədəni, istər siyasi sahələrlə bağlı olduğunu və milli müəyyənləşməsində dilin zərurətini, əhəmiyyətini şərh etmişdir.

1913-cü il “*Şəlalə*” qəzetində çap olunan “*Asan dil - Yeni Lisan*” məqaləsində sadə xalqın nümayəndələrinin qəzetlərə asan dildə yazması üçün mürciət etdiklərini, lakin müəlliflərin daha çox osmanlı şivəsinə olan məhəbbətindən

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Terminologiya şöbəsi, elmi işçi.
Email: aytan.huseynova@dilchilik.science.az

yazılarını qərb türkcəsinə bənzətməyə meyilli olduğunu təəssüflə qeyd edir. Bu dövrdə Ə.Hüseynzadənin təsis etdiyi “Füyuzat” jurnalının da sadə dildən daha çox Osmanlıca təqlid edən cavanlar üçün bir model olduğunu vurğulayır. Lakin Rəsulzadə hesab edir ki, əgər Ə.Hüseynzadə yazılarını “loru dil”də, yəni sadə xalqın anlayacağı dildə yazsaydı, cavanlar bunu nümunə kimi əxz edərdilər. Çünki yazarları sevdiren üslub deyil, kəskin fikirlər, məharətli qələmlər üslubu bəyəndirir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Nə işə gəlişi gözəl təqlidçilik başlamış və gediordu. Fəqət bundan hasil olan nə idi? Bir yazı anarşisi (anarxiyası), hərc-mərc, ara qarışmış məzhəb itmiş idi. Bütün-bütünə bir şuluqlu olmuşdu. Zira xam və başariqsız bir təqlidlə biz həqiqətən nə osmanlı İstanbul mühərriri olmuşduq, nə də azərbaycanlı Qafqasiya yazıçısı” [Rəsulzadə:2001, s.220].

Heç bir dil yoxdur ki, başqa dillərdən sözlər almasın və öz lüğətləri ilə kifayətlənsin. Ədib digər dillərin söz aldıqları zaman həmin sözləri öz dillərinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmamış, fərqli şəkildə heç bir zaman qəbul etmədiklərini deyir. Bunu geniş şərh edən ədib yazır: “Bir fransız taciri, bir ingilis təbəəsi, bir rus boqomolniki (zairi) necə ki, Türkiyəyə daxil olduqda osmanlı qanunlarına tabe olmayıb mümtaz şərait təhtində yaşayır və öz konsulatının himayəsi altında qalır, öylə də ərəbcə, yaxud farsca bir lüğət türkcəyə daxil olduqda bütün qayda və ənənələri ilə bərabər gəlir. Fransızca olan “kapitulasiyon” kəlməsi rusçaya keçəndə “kapitulyasiya” olaraq ruslaşdığı kimi rus sərf və nəhvində də tabe oluyor. Binaən əleyh cəm siğəsində deyil, “kapitulyasi” halına gəlir. Halbuki, türkcə müsrif dərəcədə mehmanpərəstdir” [Rəsulzadə:2001, s.223]. Müəllif məqalədə dilin şivəsinə uyğun gəlməyən tərkiblərin çıxarılmasını, bu tərkibləri milliləşdirmək və ya sadələşdirməyin lazım olduğunu belə izah edir: “*fünuni-müfidə*” əvəzinə *faydalı fənlər, pələngasa* yerinə *pələng kimi, ruhdar – əvəzinə ruhlu* yazmalı” [Rəsulzadə:2001, s.223] (“Şəlalə” №19, 20. 22 İyun 1913).

Ədibi narahat edən məsələlərdən biri də təhsil ocaqlarında ana dilinin tədrisinin qanəddici olmaması idi. O, “*Rus-müsəlman məktəblərində türkcə tədrisi*” məqaləsində əhalini müxtəlif vasitələrlə məktəbə dəvət etmək kimi bir məcburiyyətin olmadığını, lakin indi bir çox əsas nöqsanların olduğunu – müəllimsizlik böhranının keçdiyini, daha dəqiq desək, ana dilini bilən müəllimlərin ehtiyacının olduğunu bildirir. Rus-müsəlman məktəblərinə təyin olunan müəllimlərin rusca bərabər ana dilini bilmələri lazım idi. Çünki Rus-müsəlman məktəblərinin təsis edilməsində əsas məqsəd rus dili ilə bərabər ana dilini də öyrətmək idi. “Rus-müsəlman məktəbində yaxşı və əsaslı bir surətdə türkcə öyrənilməyəcək olursa, artıq heç bir tərəfdə öyrənmək imkanı qalmıyordur kimidir. Ana dilini öyrənməyib də təhsili-ali görən cavanlarımızın sonradan nə kimi bir xiffət və məhrumiyyət içində qaldıqları və nə kimi bir həsrət və məyusluğu mənəviyyə ilə sıxıldıqlarını təxmin etmək isə çox da müşkül deyildir” [Rəsulzadə:2018, s.94]. Ədibin fikrincə, ana dilini bilməyən şəxs millətə nə fayda gətirə bilər, nə də təhsil aldığı elmi, fənni, biliyi mənsub olduğu xalqla paylaşa bilər. Bu da o səbəbdəndir ki, öz dilini

bilməyib də sırf başqa dildə ziyalılardan mənsub olduqları mühitə az bağlı olur, bir mühitdən uzaqlaşır, digər mühitə isə tamamilə birləşə bilmirlər. M.Ə.Rəsulzadə ana dilinin tədrisinin zərurətinin mahiyyəti haqqında fikirlərini açıq şəkildə belə ifadə edir: “bilməlidir ki, milliyyətimizi mühafizə üçün milliyyətin rükni-əvvəli olan dilimizi saxlamalıyıq. Bunu saxlamaq üçün vəsilə olaraq rus-müsəlman məktəbləri ilə xüsusi məktəblərə malikiz. Binaən əleyh oralarda türkcə tədrisinə mümkün olduğu qədər əhəmiyyət verməli və onun tərəqqisinə çalışmalıyıq. Bu yalnız bizim milli nöqtəyi-nəzərimizdən deyil, ümumi nöqtəyi-nəzərdən də lazımdır” [Rəsulzadə:2018, s.95] (“İqbal” №402, 4 iyul 1913).

1913-cü ildə “Şəlalə” (№27) qəzetində nəşr olunan “*Dil ictimai mühüm bir amil*” məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə insanlar arasında cəmiyyəti yaradan iki mühüm din və dil amillərini müqayisə edərək dinin, yoxsa dilin böyük bir ictimai amil olduğunu belə cavablandırır: “Əvət dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil olmaz. Dil milliyyətin yeganə rükni deyildir. Bir millət vücudə gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümmüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkamil bir şəkildir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz. Bugünkü milliyyət məfhumuna dillə bərabər din, tarix və ənənət də daxildir. Qədimdə isə “dil” demək “millət” demək hökmündə idi” [Rəsulzadə:2018, s.88]. Mütəfəkkirə görə, dil millətlə bərabər yarana, onunla bərabər yaşaya, inkişaf edə bilər. Millət öz varlığını və üstünlüyünü məhz dil vasitəsilə təqdim edə bilər. Dil millətin canı, məntiqi, ruhu və onun ortağ şəxsiyyətidir. Dili dindən daha qüvvətli bir amil hesab edən Rəsulzadə dili birləşən və millətin yeganə tərəqqi vasitəsi kimi görür. Millətləri ucaltmaq, qabaqcıl etmək üçün dinlər deyil, dillərdən istifadə olunur. Məhəmməd Əmin dilimizin bir zamanlar unudulmaq üzrə olduğunu qeyd edərək yazır ki, “Tamamilə farslaşdığımız zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bilməzdik. Türkcə əvəmə məxsus bir dil ədd olunur, xass farsı və ərəbi bilməsilə iftixar edərdi. Sonra Füzuli əleyh-rəhmənin təsiri-fəyyazı təhtində yerləşən bir çox azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli nisyanın önünü aldılar, “yaxşı-yaman” bir ədəbiyyat vücudə gətirdilər” [Rəsulzadə:2018, s.90] (“Şəlalə” №27, 10 avqust 1913).

M.Ə.Rəsulzadə dil məsələsi ilə yanaşı əlifba məsələlərinə də münasibət bildirmiş, xalqın mədəni tərəqqisində əlifbanın əhəmiyyətindən danışmışdır. O, “*Əlifba bayramı*” məqaləsində əlifbanın da bayramı olduğunu yazır. Müəllifə görə millətin varlığını yaşadan dildir, dilin gerçəkliyini, mövcudluğunu mühafizə edənsə yazıdır ki, bu yazının da əsasını əlifba təşkil edir. Tam milli əlifbamızın olmadığını vurğulayan ədib bizim, bizim kimi farsların, hindlilərin də ərəb əlifbasından faydalandığını göstərir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Məlum olduğu üzrə ərəb əlifbası şəkildən-şəkilə düşərək bugünkü halına gəlmişdir. Farslar bu əlifbaya j, g, ç, p hərflərini əlavə etməklə işlərini keçirmişlər. Türklər də vücudi-ədəminə müvafiq olan “n” (nun) əlavəsilə ərəb-fars əlifbasını qəbul etmişlərdir. Bu surətlə

biz türklər üçün indiki əlifbanın mövcudunu arayıb axtarmaqdan ziyadə ilk dəfə ərəb əlifbası ilə türkcə yazı yazan zati arayıb axtarmaq və onun haqqını özünə qaytarmaq bir vəzifədir” [Rəsulzadə:2001, s.261]. Bununla yanaşı müəllif türklərin ərəb əlifbasından əvvəl özlərinə məxsus əlifba olduğunu, lakin bu əlifba haqqında kifayət qədər məlumat verməyin imkan olmadığını bildirir. O, bu haqda məlumatların Çin tarixlərində öz əksini tapdığını, Çin tarixçilərinin türklərin miladdan əvvəl yazılarının olduğunu qeyd edir (“İqbal” №486, 20 oktyabr 1913).

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü il “İqbal” qəzetinin tənqid və resenziya bölməsində N.Nərimanovun “*Bahadır və Sona*” romanının dilində olan nöqsanları nümunələr gətirməklə ətraflı təhlil etmişdir. Əsərdə türk dilinə xas olmayan tərkiblərə rast gəldiyini, bu tərkiblərin türkcə necə işlənməli olduğunu qeyd edir: “- Pəs buyurun görək, aya sizin millət, yəni necə dalda qalıbdır? Kitabı əlindən yerə qoyub Sona Bahadırdan sual etdi” – kimi türkcə olmayan tərkiblərə çox təsadüf olunur. Məlumdur ki, türkcədə Sona öz ifadəsindən əvvəl zikr edilməli idi, çünki, türkcədə mübtədə əvvəlcə gələr, məzkur tərkib böylə olmalı idi” [Rəsulzadə:2001, s.284].

Məhəmməd Əmin romanda “*arvad*” sözünün “*övrət*” kimi işlənməsinə də münasibət bildirmiş, Novruz obrazının dilində isə “*arvad*” sözündən istifadə olunmasını təqdirəlayiq hesab etmişdir: “Nə olardı ki, “*arvad*” sözünün imlasında yazıçılarımızın hamısı turubqaçı Novruza təqlid edəydilər. Çünki “*övrət*” kəlməsi arvadlar haqqında alçaq bir nəzərin, kiçik bir qiymətin daimi bir möhrü, klişesidir” [Rəsulzadə:2001, s.285]. Rəsulzadə Azərbaycan dilində cins katqoriyasının olmadığını, müəlliflərin bu qaydanı əsas tutaraq ərəb dilindən türk dilinə keçən sözlərə də tətbiq etməklərini lazım bilirdi. “ “Bahadır və Sona”nın 10-cu səhifəsində “pedaqoqiya elmində qabilə bir övrat idi məzkurə qız... və i.a.” cümləsindəki, “*qabilə*” və “*məzkurə*” kəlmələri “*qabil*” və “*məzkur*” şəklinə yazılıydı. Hələ “*qabilə*” sözü “*mama*” mənası ilə də iltibas etdiyindən burada işlənən mənada heç işlədilməmək əfzədir” [Rəsulzadə:2001, s.285].

M.Ə.Rəsulzadə “*də*” ədatının yazı qaydasına da münasibət göstərmiş, yazıçıların zərfiyyət göstərən “*da*” ilə “*dəxi*” mənası verən “*da*” arasında fərq qoymadığını, ikisini də bir şəkildə yazdıqlarını bildirir. “Məsələn, “*evində*” kəlməsindəki, “*də*”i də bitişik yazıyorklar, “Əli gəldi, Həsən də gəldi” cümləsindəki, “*də*”i də. Halbuki, doğru qayda budur ki, zərfiyyət göstərən “*də*”lər bitişik, “*dəxi*” mənasında olan “*də*”lər ayrı yazılsın [Rəsulzadə:2001, s.285].

Məhəmməd Əmin dilimizdə ərəb, fars sözlərinin işlənməsinin tam əleyhinə çıxmağın da düzgün olmadığını qeyd edir. Çünki hər bir dilin bir milliyyəti, bir də beynəlmiləliyyəti vardır. O, hesab edir ki, elm və fənlər sonradan icad olunub, bir millətə aid olmadığı üçün elm və fənləri yalnız ana dili ilə ifadə etmək mümkün deyildir, buna görə də digər dillərdən istər-istəməz istifadə etmək məcburiyyətindəyik. “Dil milliyyət, din idə beynəlmiləliyyət təşkil ediyor. Biz türk olmaq hesabılə dilimizin milliyyəti türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmiləliyyətimiz islamdır. Binaən əleyh fənni istilahlarımızı ərəbcədən almaq

olduqca təbiidir” [Rəsulzadə:2001, s.287]. Eyni zamanda müəllifə görə, bu sözlərin alınması nə qədər təbiidirsə, türk dilinə daxil olarkən ərəb qaydaları ilə deyil, türk dilinin qayda-qanunlarına tabe olması bir o qədər mütləqdir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Dilimizi işkala salan əcnəbi lüğətlərdən artıq əcnəbi qayda və tərkiblərdir. Hər dilin özünün bir xüsusiyyəti vardır. O xüsusiyyət dilə hakim olmalı və bu hakimiyyətə rəxnə toxundurulmamalıdır. Bütün əcnəbi kəlmələr bu nüfuzun altında olub təməssül etməlidir. Binaən əleyh osmanlı tükçəsini guya gözəlləndirmiş olan lüzumsuz tərkiblərlə ərəbcə qaidələri qalxmalıdır. “Elm” sözünə lüzum görüləbdə alınrsa, artıq ərəbcə cəmi olan “ulum” yazılmasın, “lər” ədati-cəmi haman elmin üzərinə qonsun, onu türkləşdirərək “elmlər” etsin” [Rəsulzadə:2001, s.283]. (“İqbal” NN 523, 528, 535, 541; 8, 13, 22 və 29 dekabr 1913).

Yuxarıda aparılan təhlillər göstərir ki, tarixi şəxsiyyət, dahi mütəfəkkir, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dil ilə bağlı yazdığı məqalələr istər məzmun, istərsə də ideya baxımından bu gün də həm aktuallığı, həm də əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914) II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528 s.
2. Rəsulzadə, M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 288 s.

THE PRESERVER OF NATIVE LANGUAGE – MAHAMMAD AMIN RASULZADE SUMMARY

Mahammad Amin Rasulzade is a genius, a wise socio-political and statesman who left an indelible mark on the history of the Azerbaijani people. M.A. Rasulzade fought for progress and the rise of the national language, which is one of the important factors in the moral existence of the people, and as part of his socio-political activities, he delivered numerous reports and articles on issues of the native language. The initiatives taken by the intellectual genius regarding the extensive teaching his mother tongue in educational institutions have given the necessary results and he has quite important work in this direction. M.A. Rasulzade considered the addiction of the native language to other languages as a serious threat to our national identity. The author rightly justified his opinion in this way that killing a language means killing a nation. As long as the language destroys, the nation will stop, if the language dies, the nation will be about to die. Along with language, questions of the alphabet were given a wide place in the work of the genius. Author was closely familiar with discussions about the alphabet in Azerbaijan, but he considered the complete transition of Azerbaijan from the Arabic alphabet to the Latin alphabet as a blow to the national existence of our people.

Key words: *Mahammad Amin Rasulzade, native language, linguistic meetings alphabet, nationality.*

ХРАНИТЕЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА – МАГОМЕД АМИН РАСУЛЗАДЕ РЕЗЮМЕ

Магомед Амин Расулзаде – гений, мудрый общественно-политический деятель, оставивший неизгладимый след в истории азербайджанского народа. М.А.Расулзаде боролся за прогресс и подъем национального языка, который является одним из важных факторов нравственного существования народа, и в рамках своей общественно-политической деятельности выступал с многочисленными докладами и посвященными статьями вопросам родной язык. Предпринятые интеллектуальным мыслителем инициативы по широкому преподаванию родного языка в учебных заведениях дали необходимые результаты, и он проделал в этом направлении весьма важную работу. М.А.Расулзаде считал пристрастие родного языка к другим языкам серьезной угрозой нашей национальной идентичности. Автор вполне справедливо обосновал свое мнение тем, что убить язык – значит убить нацию. Пока язык остановится, остановится и нация, а если язык умрет, нация сохранит свою жизнь. Наряду с языком, вопросам алфавита широкое место отводилось в творчестве гения. Адиб был близко знаком с дискуссиями об алфавите в Азербайджане, но полный переход Азербайджана с арабского алфавита на латиницу он считал ударом по национальному существованию нашего народа.

Ключевые слова: *Магомед Амин Расулзаде, родной язык, лингвистические встречи, алфавит, национальность.*